

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم
دانشکده علوم قرآنی اصفهان

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآن

موضوع:

نگاهی به احتجاجات مؤمنان غیر نبی در قرآن

استاد راهنما:

آقای دکتر رضا سعادت‌نیا

نگارنده:

مصطفی فتاحی دولت آبادی

شهریور ماه سال ۱۳۹۵

چکیده

احتجاج، فنی است که از آن برای رسیدن به مقاصد علمی و اعتقادی استفاده می‌شود؛ با استخراج و دسته‌بندی احتجاجات قرآنی می‌توان به اصول، شیوه و محتوای مناظرات قرآنی دست یافت و از آن به عنوان ابزاری قوی، جهت پاسخگویی به بسیاری از مسائل از جمله، مسائل اعتقادی استفاده کرد.

پژوهش حاضر می‌کوشد تا با نگاهی به احتجاجات مومنان غیر نبی در قرآن همچون اصحاب کهف، حبیب نجار و مؤمن آل فرعون، ضمن بررسی اجمالی احتجاجات ایشان، به نوع و شیوه‌های به کار رفته در مناظرات و طریقه‌ای که این افراد در دست یافتن به حقیقت و پاسخ گویی به سؤالات و شبهاتی که بدان پرداخته‌اند؛ با شکل متمایز و خاص و با نگرشی کاربردی، به نمونه‌هایی از احتجاجات این مؤمنین بپردازد.

در این نوشتار سعی می‌شود به نتایج و روش‌های کاربردی احتجاجات مومنان غیر نبی نیز اشاره شود تا مبلغان و حامیان فرهنگ اسلامی بتوانند در دفاع از دین و عقاید خود و نیز هدایت سایر اقشار گوناگون بهره جویند و گامی استوار در این راستا بردارند، چرا که در این میان اتخاذ شیوه صحیح و مناسب مهمترین بخش کار است که نیل به این غایت با تمسک به قرآن کریم که ادله محکم و متنوعی از قبیل برهان، جدال احسن و خطابه دارد.

همچنین تلاش می‌شود تا با اشاره به موارد گوناگون احتجاجات مومنان غیر نبی در شرایط و موقعیت‌های مختلف از شیوه‌های متنوع احتجاج و مناظره در این موقعیت‌ها تأسی جوست، چه این که احتمال موفقیت در یک زمینه با اختلاف روش‌ها تفاوت پیدا می‌کند. از طرفی توجه به شیوه‌های متعدد در احتجاج اسلامی با عنایت به گستردگی و انعطاف‌پذیری تعالیم اسلامی مد نظر است، زیرا احکام و آموزه‌های اسلامی تماماً منطبق بر مقضیات طبیعی و شرایط فطری و موافق با سنن الهی حاکم بر جهان است، بنابراین در هر شرایط امکان اتخاذ یک روش برخاسته از مبانی دینی وجود دارد.

واژگان کلیدی: احتجاج، شیوه، مومنان غیر نبی، قرآن کریم.

فهرست مطالب

فهرست مطالب ۱

فصل اول: کلیات پژوهش

- ۱-۱- مقدمه ۲
- ۲-۱- بیان مسئله ۳
- ۳-۱- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن ۴
- ۴-۱- پیشینه پژوهش ۵
- ۵-۱- سوال‌های پژوهش ۷
- ۱-۵-۱- سؤال اصلی پژوهش ۷
- ۲-۵-۱- سؤال‌های فرعی پژوهش ۷
- ۶-۱- فرضیه‌های پژوهش ۷
- ۷-۱- اهداف پژوهش ۸
- ۸-۱- روش پژوهش ۸
- ۹-۱- روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها ۸
- ۱۰-۱- جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق ۹
- ۱۱-۱- نتایج علمی عملی تحقیق ۹
- ۱۲-۱- سازمان‌دهی پژوهش ۹
- ۱۳-۱- واژگان کلیدی ۱۰

فصل دوم: احتجاج و اقسام آن

- ۱-۲- مقدمه ۱۲
- ۲-۲- واژه‌شناسی احتجاج ۱۲
- ۳-۲- مؤمن ۱۶
- ۱-۳-۲- مؤمن در فرهنگ‌های لغت ۱۶
- ۲-۳-۲- معنای اصطلاحی مؤمن ۱۷
- ۴-۲- معنای نبی ۱۹
- ۵-۲- اقسام احتجاج ۲۰
- ۱-۵-۲- انواع احتجاج قولی ۲۰

۲۰ ۱-۱-۵-۲- ارجاع به فطرت
۲۱ ۲-۱-۵-۲- برهان
۲۲ ۳-۱-۵-۲- موعظه (خطابه)
۲۲ ۴-۱-۵-۲- جدل
۲۳ ۵-۱-۵-۲- تمثيل
۲۴ ۶-۱-۵-۲- تشبيه
۲۵ ۲-۵-۲- انواع احتجاج عملی
۲۵ ۱-۲-۵-۲- معجزه
۲۶ ۲-۲-۵-۲- تحدی
۲۷ ۳-۲-۵-۲- مباحله
۲۸ ۶-۲- اهداف احتجاج
۲۸ ۱-۶-۲- اثبات ربوبیت خداوند
۳۰ ۲-۶-۲- اثبات جهان آخرت و نفی استبعاد منکران معاد
۳۱ ۳-۶-۲- اثبات رسالت پیامبران

فصل سوم: جواز مناظره و احتجاج در اسلام

۳۴ ۱-۳- مقدمه
۳۴ ۲-۳- بخش اول: جواز مناظره و احتجاج در اسلام
۳۵ ۱-۲-۳- امر به احتجاج در آیات
۳۷ ۲-۲-۳- اخباری که به احتجاج دستور می‌دهند
۳۷ ۱-۲-۲-۳- فرمایشات پیامبر (صلی الله علیه و آله) پیرامون جدال و احتجاج
۴۰ ۳-۳- بخش دوم
۴۱ ۱-۳-۳- احتجاج واژگانی
۴۲ ۱-۱-۳-۳- اقتباس لفظ
۴۵ ۲-۱-۳-۳- اقتباس مفهوم
۴۵ ۱-۲-۱-۳-۳- تلخیص آیه
۴۷ ۲-۲-۱-۳-۳- بسط آیه
۴۸ ۲-۳-۳- احتجاج گزاره‌ای
۵۳ ۳-۳-۳- احتجاج الهامی

۵۵ احتجاج تلمیحی ۴-۳-۳

فصل چهارم: مومنان غیر نبی و احتجاجات آنان در قرآن

۵۹ ۱-۴-۱ مقدمه

۵۹ ۲-۴-۲ مؤمن آل فرعون

۶۰ ۱-۲-۴ مؤمن آل فرعون در روایات

۶۱ ۲-۲-۴ سرانجام مؤمن آل فرعون

۶۲ ۳-۲-۴ ایمان و شهادت همسر مؤمن آل فرعون

۶۳ ۴-۲-۴ احتجاجات مؤمن آل فرعون

۶۴ ۱-۴-۲-۴ شیوه‌های احتجاجی و تبلیغی مؤمن آل فرعون

۶۴ ۱-۱-۴-۲-۴ فعالیت پنهانی برای دعوت

۶۵ ۲-۱-۴-۲-۴ منطق و استدلال

۶۵ ۳-۱-۴-۲-۴ احتجاج‌های دیگر مؤمن

۶۸ ۴-۱-۴-۲-۴ انذار با یادآوری

۷۱ ۵-۱-۴-۲-۴ خیر خواهی و دلسوزی

۷۲ ۶-۱-۴-۲-۴ تبلیغ در مراحل متعدد

۷۲ ۷-۱-۴-۲-۴ همراهی و مدارا با مخاطبان

۷۴ ۸-۱-۴-۲-۴ شیوه مقایسه

۷۷ ۹-۱-۴-۲-۴ روش تکیه برای مبارزه

۷۸ ۱۰-۱-۴-۲-۴ تفویض کار به خدا

۷۹ ۵-۲-۴ سرانجام فرعون و آلش

۸۱ ۳-۴-۳ حبیب نجار

۸۳ ۱-۱-۳-۴ دعوت برای توحید

۸۴ ۲-۱-۳-۴ ایمان آوردن

۸۴ ۳-۱-۳-۴ دین حبیب نجار قبل از ایمان آوردن

۸۵ ۲-۳-۴ پیشینه تاریخی

۸۶ ۳-۳-۴ جایگاه معنوی

۸۷ ۴-۳-۴ محل دفن

۸۸ ۵-۳-۴ احتجاجات حبیب نجار

- ۸۸ ۱-۵-۳-۴- نحوه‌ی احتجاج و ارشاد حبیب نجار
- ۸۸ ۱-۱-۵-۳-۴- نخواستن اجر هدایت
- ۹۱ ۲-۱-۵-۳-۴- خداوند آفریننده و مرجع
- ۹۲ ۳-۱-۵-۳-۴- استدلال تفصیلی بر توحید و نفی آلهه
- ۹۳ ۴-۱-۵-۳-۴- ناتوانی بت‌ها از شفاعت
- ۹۳ ۵-۱-۵-۳-۴- دو حجت و برهان علیه مشرکین
- ۹۶ ۴-۴-۴- اصحاب کهف
- ۹۶ ۱-۴-۴- اصحاب کهف در لغت
- ۹۶ ۲-۴-۴- اصحاب کهف در منابع مسیحیت
- ۹۷ ۳-۴-۴- پادشاه و عصر اصحاب کهف
- ۹۸ ۴-۴-۴- شمار و نامهای اصحاب کهف
- ۱۰۱ ۵-۴-۴- اصحاب کهف در روایات اسلامی
- ۱۰۱ ۶-۴-۴- اصحاب کهف در قرآن
- ۱۰۲ ۷-۴-۴- چگونگی ایمان آوردن اصحاب کهف
- ۱۰۳ ۸-۴-۴- درنگ در غار
- ۱۰۶ ۹-۴-۴- پس از بیداری
- ۱۰۸ ۱۰-۴-۴- هدف از داستان اصحاب کهف
- ۱۰۹ ۱۱-۴-۴- اصحاب کهف و رقیم
- ۱۰۹ ۱۲-۴-۴- احتجاجات اصحاب کهف
- ۱۰۹ ۱-۱۲-۴-۴- اثبات توحید خداوند توسط اصحاب کهف
- ۱۱۲ ۲-۱۲-۴-۴- ردّ دلیل بت پرستان در شرک به خداوند
- ۱۱۲ ۳-۱۲-۴-۴- استدلال اصحاب کهف علیه مشرکین در بت پرستی
- ۱۱۳ ۴-۱۲-۴-۴- تفصیل نهضت اصحاب کهف
- ۱۱۴ ۵-۱۲-۴-۴- رابطه اصحاب کهف با قیامت و تنازع مردم در این مورد
- ۱۱۵ ۶-۱۲-۴-۴- ساخت مسجد برای اصحاب کهف
- ۱۱۶ ۷-۱۲-۴-۴- داستان احتجاج مشرکین با پیامبر (صلی الله علیه و آله)
- ۱۱۹ ۱۳-۴-۴- تقیه کردن اصحاب کهف
- ۱۲۱ ۱۴-۴-۴- ایمان اصحاب کهف

- ۱۲۱-۴-۱۵- ابلاغ، وظیفه پیامبر (صلی الله علیه و آله).....
- ۱۲۲-۴-۱۶- علم خدا به مدت خواب اصحاب کهف.....
- ۱۲۳-۴-۵- داستان دو برادر مؤمن و مغرور.....
- ۱۲۴-۴-۵-۱- بیان آیات.....
- ۱۲۸-۴-۵-۲- احتجاجات فرد مؤمن.....
- ۱۲۸-۴-۵-۳- جواب رفیق مؤمن آن مرد توانگر مغرور، به او.....
- ۱۲۹-۴-۵-۴- وجه کافر خواندن مرد توانگر.....

فصل پنجم: نتیجه و پیشنهادها

- ۱۳۸-۵-۱- نتیجه گیری.....
- ۱۴۱-۵-۱-۱- جنبه‌های آموزنده داستان اصحاب کهف.....
- ۱۴۳-۵-۲- پیشنهادها.....
- ۱۴۵- منابع و مآخذ.....

فصل اول: کلیات پژوهش

۱-۱- مقدمه

انسان اجتماعی همواره نیازمند ارتباط با دیگری است، که در برخی موارد این ارتباط در قالب مناظره و گفت‌وگو شکل می‌گیرد، مناظره یکی از شیوه‌های ارتباط کلامی برای بیان دیدگاه و باورهاست، زیرا افزایش ارتباط به معنای افزایش دایره نفوذ و قدرت و در نتیجه عزت و اعتبار در میان مردم است. انسان اجتماعی می‌کوشد تا با ایجاد تفهیم و تفاهم از طرق مختلف به ویژه کلامی، دایره ارتباط خویش را گسترده‌تر نماید و همدلی و همراهی و همکاری دیگران را به دست آورد، در این میان نباید از نحوه و نوع برقراری ارتباط در رسیدن به آنچه مدنظر و هدف می‌باشد، غافل ماند.

یکی از روش‌هایی که از گذشته تا کنون برای برقراری ارتباط موثر مورد استفاده و بهره‌برداری بوده، روش احتجاج است. احتجاج که در لغت به معنای اقامه حجت بر مدعاست^۱ بیشتر در مواردی به کار می‌رود که شخص می‌کوشد تا با استدلال‌هایی که جنبه مناظره و گفت‌وگو دارد مدعای خویش را اثبات کرده و شخص را ملزم به پذیرش آن نماید تا بتواند در رفتار شخص نیز تاثیرگذار باشد.

در حقیقت، هدف از به کارگیری روش احتجاج ملزم کردن دیگری به پذیرش اندیشه و تفکر خاصی است تا بتواند در رفتار فردی و اجتماعی وی تغییر کند. هر چند که در بیش‌تر موارد، احتجاج برای اثبات مدعای خود و غلبه و چیره شدن بر دیگری به کار می‌رود ولی گاه هدف تنها الزام شخص می‌باشد بی آن که هدفی در تغییر رفتار دیگری بجوید؛ زیرا شخص می‌کوشد تا با اثبات مدعای خویش، حریم امنی برای بینش و نگرش خود فراهم آورد. از این روست که در علم کلام، احتجاج بسیار کاربرد دارد؛ زیرا شخص با این روش می‌تواند حریم امنی برای باورها و اعتقادات خود ایجاد کند.

به هر حال، احتجاج از روش‌های کارآمد و مفیدی است که می‌توان از آن برای دست‌یابی به اهداف بهره‌برد. که قرآن نیز موارد بسیاری از این احتجاجات را که گاهی از طرف پیامبران و یا از طرف خداوند و در برخی موارد از طرف فرشتگان و یا مومنان به کار می‌رود را با اهدافی مانند اثبات معاد، توحید و نبوت و... بیان می‌کند.

یکی از مهم‌ترین ابعاد شخصیت و سیمای مومنان که در قرآن کریم بدان اشاره شده است، سیره اخلاقی ایشان در زمینه تبلیغ و احتجاج و تلاش‌های بی‌دریغ اینان برای اثبات و تبیین تعالیم و حیانی قرآن کریم و دین مبین اسلام در زمینه‌های مختلف و همچنین کیفیت و چگونگی این تلاش‌ها است.

۱- ابن منظور، محمد بن مکرّم، ۶۳۰ - ۷۱۱ ق. لسان‌العرب، بیروت، دارصادر: داریروت، ۱۳۷۴ ق= ۱۳۳۲، ج ۲، ص ۲۲۸.

به همین منظور در مسیر این پژوهش سعی شده که سیره احتجاجی و تبلیغی مومنان غیر نبی و محورهای احتجاج ایشان مورد بررسی قرار گیرد؛ و همچنین به چگونگی کاربرد این شیوه‌ها جهت تبلیغ و اثبات عقاید حقه اسلام برای دیگر مومنان در عصر حاضر که آیات قرآن متذکر شده است، اشاره گردید، زیرا که قرآن کریم مهمترین منبع برای این مهم است.

۱-۲- بیان مسئله

در روزگاری که بشر، درنهایت جهل و غفلت به سر می‌برد؛ خداوند متعال، با فرستادن آخرین رسولش پیامبر خاتم صلی‌الله علیه و آله و سلم دین اسلام را به عنوان دین کامل و برتر بر بشریت عرضه نمود.

این دین بیش از هر دینی به بحث و گفت‌وگو، به عنوان اصلی برای آگاه‌سازی مردم از حقایق و واقعیت‌ها، توجه کرده است؛ تا جایی که معجزه اصلی و جاویدی که پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله و سلم) آورد، نیز کلام الهی است.

قرآن کریم، در موارد متعدد، بسیاری از مسائل را به صورت احتجاج و مناظره بیان کرده و همچنین، شیوه بحث و مناظره را نیز تعلیم می‌دهد. از جمله در آیه ۱۲۵، سوره نحل

﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...﴾ نحل/۱۲۵

که سه روش مهم حکمت، موعظه حسنه و جدال احسن را جهت دعوت به سوی حق، معرفی می‌کند.

احتجاج، فنی است که از آن برای رسیدن به مقاصد علمی و اعتقادی استفاده می‌شود؛ با استخراج و دسته‌بندی احتجاجات قرآنی می‌توان به اصول، شیوه و محتوای مناظرات قرآنی دست یافت و از آن به عنوان ابزاری قوی، جهت پاسخگویی به بسیاری از مسائل از جمله، مسائل اعتقادی استفاده کرد.

پژوهش حاضر می‌کوشد تا با نگاهی به احتجاجات مومنان غیر نبی همچون اصحاب کهف، حبیب نجار و مؤمن آل فرعون، ضمن بررسی اجمالی احتجاجات ایشان، به نوع و شیوه‌های به کار رفته در مناظرات و طریقه‌ای که این افراد در دست یافتن به حقیقت و پاسخ‌گویی به سؤالات و شبهاتی که بدان پرداخته‌اند؛ با شکل متمایز و خاص و با نگرشی کاربردی، به نمونه‌هایی از احتجاجات این مؤمنین بپردازد و این مبین آن است که قرآن کریم با تکیه بر مفاهیم عمیق اخلاقی و دلایل روشن، اجازه استفاده از این فن را به شیوه احسن صادر کرده، و در آیات فراوانی لزوم احتجاج برای اثبات حق از

طریق مناظره و مباحثه را نه تنها برای انبیاء بلکه همه‌ی مؤمنین بیان نموده است و این مجوز برای همه خواهد بود که از این شیوه و روش در راستای روشنگری و دست یافتن به حقیقت استفاده کنند؛ چنان‌که به طور مثال مؤمن آل فرعون در دفاع از پیامبر زمان، این گونه عمل می‌کند، و زمانی که جان موسی از سوی فرعون تهدید می‌شود، فعالیت جدی او با ذکر احتجاجاتی آغاز می‌گردد:

﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ ...﴾ غافر/۲۸

و مردی مؤمن از خاندان فرعون که ایمان خود را نهان می‌داشت، گفت: آیا مردی را می‌کشید که می‌گوید: پروردگار من خداست؟ و می‌گوید: به مجرد این که کسی بگوید: خدا پروردگار من است، او را می‌کشید؟ این جمله خود حاوی استدلال است آیا مردی رامی‌کشید که می‌گوید: پروردگار من خداست؟ ﴿... وَ قَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ ...﴾ غافر/۲۸

و مسلماً برای شما از جانب پروردگارتان دلایل آشکاری آورده است.

﴿...وَ إِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ ...﴾ غافر/۲۸

از نظر احتجاج به فرعون می‌گفت: چنان‌چه به فرض که موسی با این دلایل و معجزات برخلاف حقیقت، دعوی رسالت نماید نسبت ناروا و برخلاف واقع به پروردگار دهد به هلاکت خواهد افتاد و عقوبت او مورد ندارد.

﴿...وَ إِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ ...﴾ غافر/۲۸

و چنان‌چه موسی در دعوی خود به رسالت صادق باشد، بی‌شک تهدیدات او نیز مبنی بر صدق بوده و اگر هر چه تهدید نموده اجرا نشود، لاقلاً شما را به هلاکت خواهد افکند.

۱-۳- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن

اهمیت و جایگاه منحصر به فرد قرآن سبب شده است تا استشهاد به قرآن، مهم‌ترین و رایج‌ترین مستندات در احتجاجات و مناظرات مسلمانان باشد.

در ضرورت انجام این تحقیق باید بگوییم که در قرن حاضر که عصر ارتباطات به شمار می‌رود، مسلمانان به عنوان پیروان برترین، کامل‌ترین و آخرین دین آسمانی برای ارتباط با پیروان سایر ادیان و پاسخ‌گویی به سؤالات و شبهاتی که در مورد اسلام مطرح می‌کنند و همچنین برای اثبات حقانیت دین اسلام، نیازمند به احتجاجات و براهین محکم عقلی و دینی و روش‌های متنوع و مؤثر در بحث و گفتگو

هستند.

از این رو آشنایی با احتجاجات و استخراج شیوه‌های تبلیغی و محورها و مبانی احتجاجات در میان آیات قرآن، به منظور پی بردن به اصول صحیح تبلیغ و گفت‌وگو با پیروان ادیان و فرقه‌های مختلف زمان خود، بسیار ضروری می‌نماید. از طرف دیگر آشنایی با مبانی این احتجاجات می‌تواند در ایجاد رابطه مسالمت‌آمیز و به دور از هرگونه تعصب و جنگ و جدال میان مسلمانان و پیروان سایر ادیان بسیار مؤثر باشد.

۱-۴- پیشینه پژوهش

تحقیق و نگارش در زمینه احتجاجات مؤمنان غیرنبی در قرآن سابقه چندانی ندارد و مباحث مرتبط با این موضوع در کتب مختلف تفسیری و علوم قرآنی به صورت پراکنده اشاره شده و به صورت مستقل و مجزا کتابی در این زمینه نگاشته نشده است.

البته در کتب تاریخی و حدیث و تفاسیر موضوعی و روایی و ... نیز به طور پراکنده به تبیین احتجاجات ذیل آیات پرداخته شده ولی مختصر و پراکنده است و تحت عنوانی مجزا و مفصل آورده نشده، از جمله کتاب «الاحتجاج علی اهل اللجاج» مرحوم طبرسی است.

بسیاری از علما و محدثان بزرگ اسلامی به خصوص در میان شیعیان از صدر اسلام در ثبت و ضبط و نگارش احادیث پیامبر و معصومین و از جمله ثبت و نگارش گفت‌وگوها و مناظرات و احتجاجات ایشان تلاش گسترده‌ای در گردآوری آن داشته‌اند.

برخی از دانشمندان اسلامی با آموزه‌های دینی و بهره‌گیری از سیره اهل بیت به نگارش و تألیف کتاب مستقلی در مورد چگونگی بحث و جدل و مناظره، با عناوین مختلف پرداخته‌اند.

کتاب‌هایی که در این زمینه نوشته شده‌اند اغلب عنوان «آداب البحث» را دارند و برخی با عنوان «آداب البحث و المناظره» و گاهی با عنوان «آداب المناظره» به رشته تحریر در آمده‌اند.

در دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی بیست و سه کتاب در این زمینه معرفی شده است. برخی از دانشمندان و علمای اسلامی، رسالات خود را یا منحصراً اختصاص به احتجاجات و مناظرات معصومین و شیوه‌های آنان در مناظره نموده و یا ضمن آوردن روایات مختلف، بخشی از آن را به این مطلب اختصاص داده‌اند مانند:

- الاحتجاج علی اهل اللجاج از احمد بن علی طبرسی

- عیون اخبار الرضا از شیخ صدوق

- الاختصاص از شیخ مفید

- الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد از شیخ مفید

برخی دیگر از علمای اسلامی، در کتب علمی و اخلاقی به موضوع مناظره و احتجاج توجه داشته‌اند

مانند:

- احیاء علوم الدین از امام محمد غزالی

- منیه المرید فی ادب المفید و المستفید از زین الدین عاملی معروف به شهید ثانی

- المحجه البیضاء فی تهذیب الاحیاء از ملا محسن فیض کاشانی

- مقدمه ابن خلدون ذیل عنوان فن جدل از کتاب العبر ابن خلدون

در برخی از جوامع حدیثی مانند الکافی از شیخ کلینی و در بحار الانوار از علامه مجلسی و... که به طور مفصل مناظرات و احتجاجات پیامبر اکرم و ائمه اطهار و اصحاب ایشان گزارش شده است. و برخی از نویسندگان معاصر کتاب خود را با موضوع گفت‌وگو و مناظره تألیف نموده‌اند مانند:

تعدادی از پایان نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری با عنوان مناظره، جدل، احتجاج، استدلال و یا گفتگوی تمدن‌ها و... نگارش شده است از جمله:

- جدل و استدلال در قرآن توسط سید رجب حسینی نسب دانشگاه رازی، کرمانشاه
۱۳۷۹.

- شیوه نظری و عملی ائمه معصومین در گفتگو با ادیان توسط ملکه آقابزرگی دانشگاه
آزاد تهران مرکز ۱۳۷۹

- جدل و احتجاج در قرآن توسط افسانه قاضی کرباسی سال تحصیلی ۱۳۷۸-۱۳۷۷

- شیوه‌های تبلیغ و احتجاج در قرآن توسط فاطمه کاشانی وحید ۱۳۷۹

- آداب گفتگو در قرآن و سنت توسط علی ابراهیمی دانشگاه آزاد تهران مرکز ۱۳۸۳

- گفتگوی تمدن‌ها از منظر قرآن و حدیث توسط محسن صحرایی اردکانی دانشگاه آزاد
تهران مرکز ۱۳۸۳

- ادب و محاورات انبیاء توسط فرزانه میر فخرایی دانشگاه اصول‌الدین

و چندین رساله در موضوعات مشابه که همه آنان نکات ارزشمندی را جهت تعلیم به پویندگان این مسیر ارائه نموده‌اند. آنچه نگارنده در خصوص پیشینه آورده در حد بضاعت خود است و یقیناً با

کاوش بیشتر به منابع دیگری می‌توان دست یافت.

۱-۵- سوال‌های پژوهش

۱-۵-۱- سؤال اصلی پژوهش

مؤمنان غیر نبی (همچون اصحاب کهف، حبیب نجار و مؤمن آل فرعون) جهت اثبات معارف حقه دین الهی چگونه و با چه کیفیتی در مقابل دشمنان و مخاطبین خود احتجاج نموده‌اند؟

۱-۵-۲- سؤال‌های فرعی پژوهش

۱. شیوه‌هایی را که مؤمنان غیر نبی در احتجاجات قرآنی خود به کار می‌برده‌اند چه بوده و همراه با این شیوه‌ها چه اهدافی را دنبال می‌کردند؟
۲. مؤمنان غیر نبی چه موضوعاتی را در احتجاجات خود در اولویت قرار می‌دادند و بازتاب این احتجاجات بر مخاطبین چه بوده است؟

۱-۶- فرضیه‌های پژوهش

زمینه‌هایی که در آغاز این تحقیق موردنظر بوده و به محک بررسی و پژوهش سپرده می‌شوند عبارتند از:

۱- مؤمنین در احتجاجات خود شیوه‌های مختلفی را به کار برده و احتجاجات شان محورهای والا و با ارزشی را در بردارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

الف- دعوت بر اساس بصیرت و استدلال منطقی

ب- بیان صریح عقاید و مواضع دینی

ج- گوش دادن به نظریات و عقاید گروه‌ها و پیروان ادیان مختلف

د- دعوت به مشترکات دینی و ابتکار عمل در زمینه احتجاجات

ه- مدارا و نرمش در برخورد و معاشرت و ابراز محبت و جلب اعتماد

۲- مؤمنان در اثبات معارف حقه دین، موضوعات متنوعی را در احتجاجات خود به کار برده‌اند.

۳- پیامبر با تمام فرقه‌ها و گروه‌ها و پیروان ادیان زمان خود در زمینه‌های گوناگون به احتجاج پرداخته‌اند.